

מי חייב בשתיית ארבע כוסות (האם כל המסובין או רק עורך הסדר)?

המשנה קובעת לגבי עני "ולא יפחתו לו מארבע כוסות" כלומר שבנוסף לתמיכה הרגילה שמקבל העני מגבאי הצדקה, בערב פסח ישנה חובה לספק לו גם יין לארבע כוסות. מהמילה "לו" שבמשפט "ולא יפחתו לו..." מדייקים בעלי התוספות (בד"ה "לא יפחתו לו"): "מתוך הלשון משמע קצת שאין נותנין לבניו ולבני ביתו כי אם לעצמו והוא מוציא את כולם בשלו" כלומר שחובה על גבאי הצדקה לספק לעני בערב פסח יין בכמות שתספיק לארבע כוסות לאדם אחד בלבד דהיינו לעני עצמו ולא כמות גדולה יותר שתפספיק גם לבני ביתו. אחת המשמעויות ההלכתיות מתוך דיוק זה היא שמעיקר הדין רק עורך הסדר צריך לשתות ארבע כוסות והוא יכול להוציא ידי חובה את שאר המסובין בסדר. בעלי התוספות מנמקים את מסקנתם: "וסברא הוא דמאי שנא ארבע כוסות מקידוש דכל השנה שאחד מוציא את כולם..." כלומר שכמו בקידוש בכל שבת וחג המקדש מברך ושותה ומציא את שאר המסובין ידי חובתם כך גם יהיה הדין בשתיית ארבע כוסות בליל הסדר. למרות הדיוק והסברא מציינים בעלי התוספות "ומיהו בגמרא משמע שצריך כל אחד ארבע כוסות דקתני (שם) הכל חייבין בארבע כוסות אחד נשים ואחד תינוקות אמר רבי יהודה מה תועלת לתינוקות ביין משמע דלתנא קמא צריך כוס אף לתינוקות" כלומר שמסוגיית הגמרא ניתן לראות שהתפיסה ההלכתית היא לכאורה שכל אחד מן המסובין חייב בשתיית ארבע כוסות. בכל אופן בעלי התוספות ממשיכים להתלבט בעניין: "ויש לדחות דחייבין לשמוע ברכת ארבע כוסות קאמר ומשום חינוך" כלומר שיתכן וכוונת הסוגיה במילים "הכל חייבין בארבע כוסות" היא שכולם חייבים לשמוע את הברכות על כוסות אלו ולכוון לצאת בהם ידי חובה (כמו בקידוש) ושהקטנים שעליהם דובר בסוגיה חייבים בשתיית ארבע כוסות מדין חינוך בלבד ולא מעיקר הדין. לבסוף מכריעים בעלי התוספות בהתלבטות לחומרא "ונראה להחמיר ולהצריך ארבע כוסות לכל אחד..." מהלשון "ונראה להחמיר" נראה שבעלי התוספות לא הכריעו בהתלבטות ולכן העדיפו להחמיר.

המהר"ל מפראג בספרו גבורות ה' (פרק מח) מקשה על הצד בהתלבטות שרק עורך הסדר חייב בארבע כוסות מעיקר הדין: "ולא הבנתי דבר זה דלא שייך שיהיה מוציא את אחרים בד' כוסות, דמאי שנא ממצה ומרור דכמו שאין יכול האחד להוציא את האחר במצה ובמרור כך אינו יכול להוציא בד' כוסות דמצה דרמיא עליה הוא" ראשית טוען המהר"ל שלא הגיוני שאדם אחד ישתה ארבע כוסות ויוציא אחרים ידי חובה כמו שדבר זה אינו אפשרי באכילת מצה ומרור (שכל אחד מצווה חייב באכילתם) ואין שום סיבה הגיונית לחלק בין אכילת מצה ומרור ובין שתיית ארבע כוסות. שנית המהר"ל מעלה טענה נוספת "ומה שהביא ראייה מן קדוש של כל השנה התם עיקר מלתא לאו הכוס הוא אלא עיקר מילתא הוא הקדוש אלא שאין מקדשין אלא על הכוס וכיון ששתה בעל הבית שפיר דמי, אבל הכא עיקר מלתא הוא הכוס ולא הקדוש רק שתקנו שכל אחד ואחד מן הכוסות יעשה עליו מצוה אבל הכוס הוא עיקר ולא שייך בזה שהוא מוציא אחר" לפי המהר"ל לא שייך להשוות בין מצוות קידוש לחובת ארבע כוסות מכיון שבקידוש עיקר המצווה היא הברכה שרק כדי לתת לה חשיבות סומכין אותה על הכוס (הברכה היא העיקר והכוס הוא הטפל) ולכן חובת הטעימה מן הכוס היא רק על בעל הבית וכל שאר המשתתפים יוצאים ידי חובה בעצם ברכת הקידוש. לעומת זאת בליל הסדר יש חשיבות בפני עצמה בשתיית ארבע כוסות בהסיבה שכך מראה שהוא בן חורין. החובה לנהוג כבני חורין מוטלת על כל אחד מן המסובין ולא הגיוני שרק עורך הסדר יראה עצמו כבן חורין ושאר המסובין יצאו בכך ידי חובה.

גם הנצי"ב מוולוז'ין נדרש לשאלה זו (מרומי שדה פסחים צט ע"ב ד"ה תוס' לא יפחתו): "דמאי שנא ארבע כוסות מקידוש דכל השנה שאחד מוציא את כולם כו', אינו מובן מה זה דמיון, התם המצוה היא רק בברכה, ואין מברכין אלא על הכוס, משו"ה אין צריך כוס אלא למברך. אבל מצות ד' כוסות תקנו לשתות, והאריך אפשר להוציא ידי חובת שתיה". הנצי"ב מתרץ את השאלה כך: "וצריך לומר דהתוס' סבירא ליה דכבוד יום שבת הוא שתית הכוס. וזהו דעת הגאונים שכתבו שאם נשפך הכוס אחר הברכה, צריך להביא כוס אחר. וא"כ שפיר הביאו ראייה מכאן" לפי הנצי"ב בעלי התוספות הולכים כשיטת הגאונים שטקס הקידוש בשבתות וימים טובים מורכב משני חלקים השווים חשיבותם. 1. הברכה. 2. שתיית היין. שתיית כוס הקידוש היא חלק מהותי ממצוות קידוש היום (והיא כלל אינה טפלה לה) והראיה שלפי הגאונים אם אדם עשה קידוש ולאחר הברכה (לפני ששתה) נשפך היין עליו להביא כוס יין אחר שאין קידוש ללא שתיית יין. לפי זה כמו שבקידוש, ששתיית היין חשובה כחלק מכבוד יום השבת והיא חלק עיקרי מהקידוש, בעל הבית מקדש ושותה מן היין ויכול להוציא את שאר המשתתפים ידי חובה כך בשתיית ארבע הכוסות הדבר אפשרי.

הרב נתן גשטטנר (שהיה רבה של "שיכון אגודת ישראל" בבני ברק ומחשובי הדיינים בבית דינו של הרב ווזנר) נשאל (שו"ת להורות נתן חלק ב סימן כח): "חולה שאינו יכול לשתות יין לארבע כוסות ואף לא שאר משקין הראויין לצאת בו ידי מצות ארבע כוסות, אם יכול לצאת מצוה זו על ידי אחרים?" בתוך תשובתו הארוכה והמפורטת מתייחס הרב גשטטנר לדברי התוספות הנ"ל ולקושיית המהר"ל ושם בתוך התשובה בס"ק ו' הוא כותב: "ואחר העיון נראה לעניות דעתי כי דברי התוס' ז"ל ברורין, דהנה מבואר בפסחים (קח ב) שאם שתאן לארבע כוסות בבת אחת לא יצא, ופירשו הרשב"ם והתוס' ששתאן רצופין שלא על הסדר הנשנה במשנה. וכן קיימא לן בשולחן ערוך (סי' תע"ב ס"ח)" כרקע לתירוץ הוא מביא את הסוגיה שנפסקה להלכה בשולחן ערוך שאם אדם שתה ארבע כוסות בבת אחת הוא לא יצא ידי חובתו. את המושג "בבת אחת" הרשב"ם וכן בעלי התוספות שהכוונה ששתה ארבע כוסות כפשוטו כלומר לא כמות אחת של ארבע כוסות אלא שתה אותם בצורה רצופה שלא לפי הסדר שנשנה במשנה. "ומעתה יש לעיין בשורש הדין שתקנו חז"ל לשתות ארבע כוסות על הסדר, דהיינו בקידוש והגדה וברכת המזון והלל, האם עיקר המצוה הוא בעצם שתיית היין אלא שתקנוהו לשתותו דוקא על הסדר המבואר במשנה, או דעיקר המצוה הוא לומר את הדברים הנ"ל על הכוס, כלומר שכך תקנו חז"ל שבלייל פסח יאמר קידוש על כוס אחד וכמו בכל שבתות וימים טובים, וקריאת ההגדה על כוס שני, וברכת המזון על כוס שלישי, וקריאת ההלל על כוס רביעי, ונמצא דחיובא דארבע כוסות בלייל פסח הוא דין באמירת הדברים הנ"ל, והוא ליה דומיא דקידוש שהמצוה היא בעצם האמירה אלא שדינא הוא שצריך לאומרו על הכוס" הרב גשטטנר מציב בפנינו שתי אפשרויות להגדרה המדוייקת של מצוות שתיית ארבע כוסות. אפשרות א – עיקר המצוה היא שתיית היין רק שחז"ל תקנו לשתות את היין לא בבת אחת אלא בצורה מחולקת בין חלקי ליל הסדר. אפשרות ב- אמירת ארבעת חלקי ההגדה (הקידוש, ההגדה, ברכת המזון וההלל) היא העיקר רק שסמכו כל חלק על כוס יין כדי לתת חשיבות לכל חלק בדיוק כמו שעושים בקידוש היום (הברכה היא העיקר והיין הוא טפל לברכה). לאחר מו"מ ארוך מסיק הרב גשטטנר (בס"ק י'): "ומעתה מצינו בדברי רבותינו המאירי והתוס' והר"ן ז"ל דחיוב ארבע כוסות הוא דין באמירת הדברים המסודרים עליהם - וממילא יובן לנכון מה שכתבו תוס' פסחים (צט ב) דבעל הבית מוציא את הרבים בארבע כוסות דומיא דקידוש, ולא תקשי קושיית מהר"ל מפראג ז"ל דקידוש שאני דהתם העיקר הוא האמירה, מה שאין כן בד' כוסות דהעיקר הוא השתיה, דלדעת התוס' גם בדין ארבע כוסות העיקר הוא האמירה, אלא שתקנו חז"ל שהאמירות הללו תהיינה על ארבע כוסות, ואם כן כששומע את האמירות מפי בעל הבית שיש לפניו כוס שפיר יוצא אף מי שאין לפניו כוס, כיון ששמע את האמירות שנאמרו כדין מפי בעל הבית שיש לפניו כוס. והוא ליה ממש כקידוש שהבעל בית מוציא את הרבים ידי חובתן אף שאין לפניו כוס, דהעיקר הוא שמי שאומר את הקידוש יאמרנה על הכוס. אלא דהתוס' ז"ל בסוף דבריהם כתבו, דמכל מקום צריך להחמיר שיהיה כוס לכל אחד, דשמא האמת היא כהשיטות דמלבד שהכוס הוא דין בהקריאה דומיא דקידוש, איכא גם מצוה מיוחדת בעצם שתיית הכוסות ואם כן אינו יוצא ע"י אחרים" הרב גשטטנר מביא שורה של ראשונים הסוברים שעיקר מצוות ארבע כוסות הוא לא שתיית היין אלא הברכות והדברים שאומרים על הכוס כלומר שהכוס טפילה לאמירת הדברים ולכן מי ששתה ארבע כוסות בבת אחת לא יצא ידי חובתו כי שתיית הכוסות חייבת להיות צמודה לחלקי הסדר שהם העיקר. מכאן נובע שתיית ארבע כוסות היא כמו קידוש ולכן ישנה אפשרות שרק עורך הסדר ישתה ארבע כוסות על הסדר ויוציא ידי חובה את שאר המסובין. הרב גשטטנר מוסיף שלמרות שסברת בעלי התוספות היתה שלא היין הוא העיקר מכל מקום הם חששו גם לדעה הנגדית ולכן המלצתם היתה שכל אחד מן המסובין יקפיד לשתות ארבע כוסות ומשמע מדבריו שסובר שזו חומרא בעלמא ובמצב שאדם אינו יכול לשתות ארבע כוסות יש לו על מי לסמוך שיצא ידי חובה בשתיית עורך הסדר בלבד. במקום אחר בשו"ת להורות נתן (חלק יג סימן כא בס"ק ח) מסביר הרב גשטטנר את מחלוקת רש"י, רשב"ם ובעלי התוספות לגבי פירוש המושג "שתאן בבת אחת לא יצא ידי חובה" שלפי רש"י הכוונה ששתה בפעם אחת ארבע רביעיות יין (שעירה את כולן לכוס אחת ושתאן בבת אחת) ולפי הרשב"ם ובעלי התוספות הכוונה כאמור ששתה ארבע כוסות ברצף אחת אחרי השניה שלא על סדר ההגדה "ונראה דרש"י סובר דדין ארבע כוסות העיקר היא השתיה, ועל כן אף כששתאן שלא על הסדר יצא ידי ד' כוסות, כיון דעל כל פנים שתה ד' כוסות, ותוס' ורשב"ם סברי דהעיקר היא האמירה ותקנו שארבע אמירות דהיינו קידוש והגדה וברכת המזון והלל יאמרו על ד' כוסות, ועל כן כששתאן שלא על הסדר לא יצא. ולרש"י אין צריך שתהא האמירה על הכוסות, אלא שחילקו את הכוסות לד' אמירות כדי שיהא היכר לארבע כוסות, אבל גם כששתאן רצופין יצא, והא דשתאן בבת אחת לא יצא, היינו רק כשעירה ארבעתן לכוס אחד דאז אינו ניכר כלל ששותה ד' כוסות ועל כן לא יצא" רש"י סובר שהעיקר במצוות ארבע כוסות היא שתיית היין ולכן

אם שתה את כל הכוסות מכלי אחד ובבת אחת (כגון שעירה הכל לכלי אחד ושתה) לא יצא ידי חובה אך אם שתה ברצף ארבע כוסות אחת אחרי השניה יצא ידי חובה לעומת זאת הרשב"ם ובעלי התוספות סוברים שעיקר מצוות ארבע כוסות היא האמירה של חלק ההגדה על כל כוס וכוס ולכן אם שתה את הכוסות ברצף שלא על פי סדר ההגדה לא יצא ידי חובה כלל. וכן כתב שם בס"ק י' "ואם היכי שבעל הבית שאומר את ההגדה מוציא את הרבים באמירה מחמת שומע כעונה, שפיר מוציא את הרבים גם בד' כוסות כיון דהעיקר היא האמירה, דהרי הבעל הבית אמר את הברכות על הכוס ומוציא את הרבים כמו בקידוש. אבל לרש"י דהעיקר היא השתיה, אם כן ודאי שאינו מוציא את חברו בשתיית ד' כוסות".